

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ПРАВА

УДК 340.125:536-1

doi: <https://doi.org/10.33270/01211181.50>

Орлов Ю. Ю. – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, головний науковий співробітник відділу організації наукової діяльності та захисту прав інтелектуальної власності Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7696-4744>

Термодинамічні процеси в соціальній системі як чинник правової лібералізації*

Мета дослідження полягає у визначенні термодинамічних процесів у соціальній системі як чинника правової лібералізації. **Методологія.** Методологічний інструментарій обрано відповідно до поставленої мети, специфіки об'єкта й предмета дослідження. Використано, зокрема, діалектичний метод наукового пізнання соціально-правових явищ у їх суперечностях, розвитку та змінах, що дало змогу репрезентувати соціум як термодинамічну систему. Спеціальними методами дослідження, використаними в статті, є: метод системного аналізу, порівняльно-правовий, моделювання. **Наукова новизна.** Запроваджено поняття інтегральних термодинамічних показників соціуму. Доведено вплив залежності між ними на лібералізацію правової системи. Аргументовано положення про те, що зміна зазначених інтегральних термодинамічних показників відбувається відповідно до об'єктивних закономірностей, які відповідають основним газовим законам у фізиці й встановлюють попарну залежність цих показників. **Висновки.** У межах опису соціуму як термодинамічної системи обґрунтовано сутність таких її інтегральних показників, як соціальна активність (сукупна соціально значуща активність окремих осіб і соціальних груп), соціальна напруженість (специфічний стан суспільної свідомості й поведінки), соціальна свобода (пов'язана з комплексом соціальних норм та механізмів їх реалізації). Констатовано, що компетентне соціальне управління має ґрунтуватися на концепції самоорганізації соціальної системи й полягати у виявленні станів-аттракторів соціуму та стимулюванні процесів об'єктивного руху до цих станів.

Ключові слова: термодинамічний процес; соціальна система; правова лібералізація; самоорганізація.

Вступ

Концепція прав і свобод людини й громадянина, розвинута філософами епохи Просвітництва, сьогодні стала загальновизнаною парадигмою. Вона покладена в основу державного будівництва розвинутих країн світу, відображена в їхніх конституціях та основоположних міжнародних угодах як засаднича ідея, що відкриває широкі можливості для розвитку в глобалізованому світі майбутнього.

Обґрунтовуючи й розвиваючи ідею дотримання прав та свобод людини і громадянина, дослідники зазвичай апелюють до історичного досвіду людства, знаходять аргументи в релігійних догматах, виходять з гуманістичного уявлення про людину як найвищу цінність. Загальною особливістю їхніх видатних і надважливих наукових досліджень є те, що вони здебільшого ґрунтуються на суб'єктивному підході до вивчення предмета дослідження, як це зазвичай і відбувається в гуманітарних науках.

Недоліком суб'єктивного підходу є те, що він дає змогу обґрунтувати наукову позицію про можливість довільної трансформації соціальної реальності шляхом змінення світоглядної

парадигми. Проте це не відповідає історичному досвіду людства.

Водночас останнім часом з'являється дедалі більше наукових праць, у яких дослідники намагаються об'єктивізувати знання про процеси, що відбуваються в соціально-правових системах, застосовуючи при цьому інструментарій природничих наук (Berezynskyi, 2017; Demianenko, B., & Demianenko, V., 2020; Filipov, & Salii, 2020; Vaydlikh, 201; Ilin, 2010; Malkov, & Korotaev, 2010; Nazaretian, 2015; Turchin, 2010; Shundikov, 2008).

Ці дослідження базуються на принципі універсального еволюціонізму, який стає домінуючою концепцією в сучасній науці й відповідно до якого всі матеріальні й ідеальні системи незалежно від рівня їх складності (фізичні, хімічні, біологічні, соціальні, правові, психологічні, технічні тощо) піддані еволюції. Усі системи в природі й суспільстві виникли внаслідок еволюційних процесів. При цьому зазначені процеси описуються єдиними універсальними законами самоорганізації, специфіку дії яких ми сьогодні починаємо розуміти.

Мета і завдання дослідження

Мета дослідження полягає у визначенні термодинамічних процесів у соціальній системі як чинника правової лібералізації. Терміном «термо-

* Введено поняття інтегральних термодинамічних показників соціуму й досліджено вплив залежностей між ними на лібералізацію правової системи.

динаміка», винесеним у назву статті, позначають розділ фізики, який вивчає поведінку складних багатоеlementних динамічних систем. Особливістю термодинаміки як науки є те, що вона досліджує поведінку не окремих елементів системи, а дає опис її стану як єдиного цілого, застосовуючи для цього певні інтегральні показники, основними з яких є енергія системи та її ентропія (що пов'язана зі ступенем упорядкованості системи).

Виклад основного матеріалу

Суспільство є складною багатоеlementною динамічною системою. При цьому, маючи незмірно вищий рівень організаційної складності, ніж класична фізична система, соціум, тим не менше, зберігає властивості такої системи. Отже, не існує природничо-наукових заперечень проти того, щоб спробувати описати його як систему термодинамічну, базуючись на принципі універсального еволюціонізму та концепції самоорганізації складних систем, більш відомої під назвою «синергетика».

Дотримуючись синергетичної парадигми, можна, зокрема, стверджувати, що певні аспекти функціонування суспільства допустимо пояснити безпосередньо з позиції термодинаміки. Причому для характеристики термодинамічного стану суспільства, так само, як систем меншої складності, слід застосовувати специфічні інтегральні показники, які, попри свою «соціальну специфічність», також матимуть енергетичну або ж ентропійну (інформаційну) природу.

Однією з найпростіших термодинамічних систем є ідеальний газ. Елементами цієї системи є окремі молекули, які перебувають у перманентному броунівському русі. А система в цілому характеризується низкою інтегральних показників, серед яких – температура (що визначає швидкість руху молекул і характеризує кінетичну енергію газу) і тиск (що характеризує його потенційну енергію, здатність здійснювати роботу). Як свідчить досвід, ці показники залежать один від одного, а також від об'єму газу. Зазначені залежності сформульовано у вигляді фізичних законів Бойля–Маріотта, Гей-Люссака та Шарля, добре відомих зі шкільного курсу фізики¹.

Розглядаючи суспільство як термодинамічну систему, згадані фізичні параметри ідеального газу допустимо інтерпретувати таким чином. «Соціальною температурою» будемо вважати інтегральний показник, що характеризує кінетичну енергію суспільства. Таким показником є *сукупна активність елементів соціуму*, тобто окремих осіб та соціальних груп. Ідеться саме про соціально значущу активність – в економіці, політиці, науці,

військовій, гуманітарній сферах тощо. Обов'язковими ознаками соціальної активності є цілеспрямованість, ініціативність та ситуативність (цим вона якісно відрізняється від температури у фізичній системі). Чинниками, що впливають на соціальну активність особи, можуть бути прагнення досягнути певних соціальних благ (майна, влади, слави, справедливості тощо), невдоволеність наявним станом речей у певній сфері діяльності, прагнення змінити ситуацію на краще. У сучасному розвинутому освіченому суспільстві причиною зростання соціальної активності стає потреба особи в самореалізації, розкритті своїх здібностей, прагнення принести користь суспільству.

«Соціальним об'ємом» вважатимемо комплексний параметр, який визначає «*простір свободи*» елементів соціуму. Цей параметр обмежує свободу осіб та соціальних груп у певних межах, існуючи у формі комплексу соціальних норм та механізмів їх реалізації. У загальному випадку він містить у собі правову систему суспільства та суспільну мораль. Саме правові інструменти визначають рівень забезпеченості прав та свобод людини і громадянина.

Зауважимо, що свобода, не врегульована соціальними, передусім правовими, нормами, призводить до зростання ентропії (хаосу, безладу) в соціальній системі. Проте в процесі суспільної самоорганізації індивідуальна свобода елементів соціуму об'єктивно зазнає каналізації (входження в певне річище). Параметри порядку², що виникають під час цього процесу та стають соціальними нормами, можуть набути правової форми. Отже, рівень соціальної свободи має інформаційну природу.

Нарешті, як «тиск» у соціальній системі слід розглядати інтегральний показник, що характеризує її потенційну енергію, тобто здатність до активної дії. Таким показником є *соціальна напруженість*, яку розуміють як специфічний стан суспільної свідомості й поведінки. Зазвичай соціальну напруженість супроводжує невдоволення людей з приводу тих чи інших соціальних відносин.

Так само, як надзвичайно високий тиск газу здатний зруйнувати ємність певного об'єму, в якій той міститься, так і висока соціальна напруженість здатна спричинити революцію та руйнацію чинної правової системи суспільства.

Важливо зауважити, що соціальна активність і соціальна напруженість є об'єктивними показниками стану соціуму, на які людина може впливати лише опосередковано. Натомість соціальна

¹ При цьому масу газу вважають незмінною.

² У синергетиці під параметром порядку розуміють термодинамічну величину, що характеризує так званий далекий порядок в середовищі, який виникає в результаті спонтанного порушення симетрії при фазовому переході.

свобода завжди формується через усвідомлену людську діяльність як результат осмислення соціальної реальності, тобто вона містить виражену суб'єктивну складову.

У 2010 році російський дослідник В. М. Ільїн припустив, що інтегральні термодинамічні показники соціуму пов'язані тими самими закономірностями, що є застосовними для опису стану ідеального газу в класичній термодинаміці (Ільїн, 2010, р. 29-41)]. Отже, зазначені закономірності можуть виявитися тими універсальними законами, що справедливі для складних багатоеlementних систем будь-якої природи.

Спираючись на знання з класичної фізики, сформулюємо ці закони стосовно соціальної системи¹.

Першу з цих закономірностей можна назвати **законом незмінної соціальної активності** або, для стислості – **ізоактивним законом** (від грецьк. *ίσος* – рівний). Він є аналогом фізичного закону Бойля-Маріота для соціальної системи і пов'язує соціальну напруженість та соціальну свободу (яка корелюється з ліберальністю правової системи) за умови незмінного рівня соціальної активності. Закон формулюється так: *за постійного рівня соціальної активності зростання жорсткості правової системи (зменшення соціальної свободи) призводить до зростання соціальної напруженості; й навпаки, лібералізація правової системи (зростання соціальної свободи) має наслідком зменшення соціальної напруженості*.

З позиції фізики цей закон встановлює, що накопичення потенційної енергії в соціальній системі (зростання здатності до активної дії) безпосередньо залежить від її структури (інформаційного наповнення). Утворення в соціальній системі певних правових норм і механізмів, що зменшують рівень соціальної свободи, може заважати вивільненню соціальної енергії, сприяючи її акумулюванню.

Людська історія має безліч підтверджень неухильної дії цього закону. Наочною ілюстрацією може слугувати, наприклад, ситуація в Російській імперії часів царювання Олександра III. Наприкінці XIX сторіччя імператор провадив жорстку політику контрреформ, соціальних репресій та примусової русифікації, яку супроводжувало звуження прав та свобод підданих. Загальновідомо, що це призвело до поступового зростання соціальної напруженості, яке в часи правління Миколи II трансформувалося в активізацію вуличних протестів й формування

антимонархічних політичних рухів. Зазначені процеси завершилися революційним поваленням самодержавства у 1917 році й, зрештою, руйнацією всього державного механізму Російської імперії.

Відомо, що наприкінці свого царювання Олександр III висловив сумнів щодо правильності обраного ним курсу, на що командувач імператорською головною квартирою генерал-ад'ютант Оттон Ріхтер красномовно зауважив: «Уявіть собі, государю, котел, у якому вирують гази. А навкруги ходять люди з молотками й ретельно заклепують будь-який отвір. Але одного разу гази вирвуть такий шматок, що заклепати буде неможливо!..» (Aleksandrov). Головною помилкою Олександра III було те, що замість продовження реформ свого батька Олександра II й надання людям довгоочікуваних соціальних свобод він вчинив навпаки – почав знову їх відбирати.

Іншим прикладом дії ізоактивного закону можна вважати політику імператорської Росії у XVIII сторіччі, спрямовану на знищення привілеїв та вольностей яїцьких козаків. У 1721 році козаків було підпорядковано Воєнній колегії, згодом було ліквідовано інститут виборних отаманів, у 1754 році введено державну монополію на стратегічний для козаків продукт – сіль. Ознакою зростання соціальної напруженості в середовищі козацтва став розкол козацького війська на старшинську та військову частини. Наслідком недалекоглядної політики Росії стало Яїцьке козацьке повстання 1772 року, що незабаром переросло в селянську війну під проводом О. Пугачова 1773–75 років, яка ледь не призвела до краху самодержавства.

І навпаки, сучасним розвинутим суспільствам, що сповідують ідеї лібералізму, проголошеного у XVII–XVIII ст. Дж. Локком, Ж.-Ж. Руссо, А. Смітом та ін., і стверджують непорушність природних прав та свобод людини, вдалося досягти суттєвого зменшення соціальної напруженості. Досягнута таким чином суспільна стабільність стала передумовою сталого соціального прогресу, який сьогодні набуває прояву в дотриманні миру між цивілізованими країнами, у їхньому впевненому економічному, технологічному, гуманітарному та культурному розвитку.

Якщо дія закону незмінної соціальної активності може здатися досить очевидною, то дія наступного закону не виглядає настільки ж наочною. Аналогом фізичного закону Гей-Люссака для соціуму є закон взаємозв'язку соціальної свободи (ліберальності правової системи) та соціальної активності за незмінного рівня соціальної напруженості. Його можна назвати **законом незмінної соціальної напруженості**, або **ізотензивним законом** (від лат. *tensio* – напруженість). Сформулюємо його таким чином: *за умови постійного рівня соціальної напруженості зменшення соціальної активності призводить до*

¹ Формулюючи термодинамічні закономірності у соціальній системі, В. М. Ільїн помилково стверджує про пропорційну залежність змінювання інтегральних показників, не врахувавши той факт, що вони, на відміну від фізичних параметрів, не можуть бути виражені кількісно. Тому автор статті вважає коректним говорити лише про напрям змінювання цих показників.

зменшення соціальної свободи (посилення жорсткості правової системи); і навпаки, збільшення соціальної активності має наслідком зростання соціальної свободи (лібералізацію правової системи).

З позиції фізики цей закон встановлює, що структура (інформаційне наповнення) соціальної системи безпосередньо залежить від рівня її кінетичної (рухової) енергії. У малорухомій соціальній системі умови для фіксування, «кристалізації» соціальних відносин є більш сприятливими.

Ілюстрацією дії ізотензивного закону можна вважати історію деспотичного правління московського царя Івана IV Грозного. У ті часи московіти вірили в те, що самодержавство має божественне походження, оскільки привнесене в суспільство святим князем Володимиром. До того ж, Іван IV став першим великим князем московським, вінчаним на царство, що надало його владі сакральності. Безперечна віра у всемогутність царя, здатного і правомочного безроздільно вирішувати долю кожного підданого, пригнічувала соціальну активність людей аж до інфантильної пасивності. Красномовним є такий історичний факт: коли після кривавого знищення мешканців Новгорода 1570 року Іван IV пішов з військом на Псков, його мешканці навіть не думали чинити опір царю, а лише молилися й покірно чекали своєї долі.

В умовах тотальної покірності цар, увірувавши у власну божественність, рішуче не сприймав ідею обмеженої монархії, що в той час набувала популярності у Європі. У відомому листі до Андрія Курбського цар Іван наполягає на своїй необмеженій владі, зауважуючи, що «карати й милувати своїх холопів цар вільний», а «хто противиться владі – той противиться Богу» ("Istoriia perepiski").

Деспотичні методи царювання Івана IV набули прояву в поступовому придушенні свободи підданих, насамперед бояр та інших осіб, наближених до царського двору. Немотивані репресії згодом лише посилювалися. Страти «викритих у зраді» бояр, створення «опричного» війська, що чинило тотальні вбивства й грабежі населення, знищення жителів Новгорода (єдиного міста в державі, яке мало досвід демократичного правління), пограбування монастирів, нарешті, московські страти 1570–71 років – далеко не повний список подій, що свідчать про планомірне й системне придушення царем звичаєвих свобод своїх підданих, несприйняття навіть думки про наявність у них будь-яких прав. Унаслідок політики Івана Грозного московську еліту було знищено, а безвідповідальні пристосуванці, що вижили – були не здатними до управління державою. У підсумку це призвело до руйнування економіки, розвалу державного механізму, настання так званого

«смутного часу» й зрештою – до зміни правлячої династії.

У 1620 році монах Авраамій (А. І. Палицін) таким чином визначив причини «смутного часу»: «Головною причиною було шалене мовчання народу, який не смів сказати істину своїм царям» (Paltsyn).

Зауважимо, що в період правління Івана Грозного видимих ознак значного змінювання рівня соціальної напруженості не спостерігається, що, на наш погляд, було зумовлено ідеологічними причинами, передусім – вірою людей у божественність самодержавства. Протестні настрої зазвичай не сумісні з обожнюванням влади. Люди не уявляли, як можна жити по-іншому, й тому покірно чекали змін на краще, які мали би відбутися природним шляхом, «Божою волею».

Варто зауважити, що жорсткі авторитарні режими формуються саме в країнах з низьким рівнем соціальної активності. Деспотіями були майже всі древні держави: Ассирія, Вавилон, Давній Єгипет, Персія Сасанідів тощо. У наш час «атавізми» деспотії можна іноді спостерігати в економічно нерозвинених країнах Африки та Азії, де соціальна активність перебуває на порівняно низькому рівні. Серед цих країн – Центрально-африканська республіка (де 1966 року, відмінивши конституцію, владу захопив Жан Бедель Бокасса), Судан (у 1969 році владу захопив радикальний ісламіст Джафар Німейрі), Уганда (1971 року генерал Іді Амін Дада вчинив воєнний переворот), Камбоджа (1975 року «червоні кхмери» під проводом Пол Пота встановили кривавий деспотичний режим) тощо.

З іншого боку, очевидно, що для суспільства у сучасних цивілізованих країнах характерним є безпрецедентне зростання соціальної активності в усіх сферах життя. При цьому соціальна активність зростає за нелінійним законом (з прискоренням), чому сприяє створення конкурентного середовища в економіці, політиці, науці, технологіях тощо. Відповідно до дії ізотензивного закону, це сприяє сталій лібералізації правових систем, поступовому утвердженню прав та свобод людини і громадянина.

Аналогом фізичного закону Шарля для соціальної системи буде закон взаємозв'язку соціальної активності та соціальної напруженості за умови фіксованого рівня соціальної свободи. Назвемо його **законом незмінної соціальної свободи**, або **ізолібертатним законом** (від лат. *libertatem* – свобода): *за постійного рівня соціальної свободи зростання соціальної напруженості веде до зростання соціальної активності; і навпаки, зменшення соціальної напруженості призводить до зниження соціальної активності*.

Цей закон, на відміну від попередніх, не передбачає усвідомленої участі людей у його реалізації, оскільки діє за незмінного рівня

соціальної свободи – відсутня цілеспрямована діяльність із формування (коригування) правової системи суспільства. У цьому сенсі дія закону незмінної соціальної свободи меншою мірою залежить від суб'єктивних вчинків окремих осіб.

Ізолібертатний закон є специфічною формою прояву універсального фізичного закону збереження енергії. Він описує процес перетворення потенціальної енергії соціуму на його кінетичну (творчу або руйнівну) енергію. Соціальна напруженість (потенційна здатність до дії) переходить в соціальну активність (суспільну кінетику).

Наприклад, природне зростання соціальної напруженості під час економічних та політичних криз зазвичай призводить до активізації господарської діяльності людей у межах чи поза межами чинної правової системи або ж до зростання політичної активності суспільства, спрямованої проти наявної системи соціального управління, у якій люди вбачають причину кризи.

Випадки зростання господарської активності людей унаслідок соціальної напруженості, викликані економічними проблемами, трапляються в людській історії повсякчас. Недавній приклад з нашої історії – підпільна діяльність в СРСР так званих «цеховиків», яка тривала у період з 1930-х до 1980-х років. Причиною цього явища була нездатність радянської влади вирішити проблему хронічного товарного дефіциту. З іншого боку, прикладами підвищення політичної активності внаслідок економічних проблем, викликаних незграбними управлінськими рішеннями влади, можуть бути, зокрема, «соляний бунт» 1648 року в Москві, «хлібний бунт» 1650 року в Новгороді та Пскові, «мідний бунт» 1662 року в Москві тощо.

Взагалі, будь-яке соціальне заворушення, викликане недосконалістю системи соціального

управління – від повстання рабів під проводом Спартака до Великої французької революції – має своєю безпосередньою причиною зростання соціальної напруженості.

Якщо в результаті зростання соціальної активності вдалося вирішити певну економічну чи політичну проблему (наслідок дії ізотензивного закону), то рівень соціальної напруженості знижується (через дію ізоактивного закону). Унаслідок цього зменшується й соціальна активність (дія ізолібертатного закону). Вивільнена в ході цього процесу соціальна енергія витрачається на змінювання чинної правової системи.

Цікаво, що дію ізолібертатного закону сьогодні з користю застосовують країни з розвинутою економікою. У середовищі учасників економічної діяльності соціальна напруженість виникає через самоорганізаційні процеси формування правил конкуренції. Це має наслідком підтримання економічної активності на високому рівні. При цьому соціальна свобода цих учасників об'єктивно обмежується природним шляхом.

Особливістю проявів законів соціальної термодинаміки є те, що вони діють спільно й одночасно. Причому інтегральні термодинамічні показники постійно змінюються, а, отже, їхню незмінність можна констатувати лише умовно на деякому обмеженому проміжку часу. Спільна дія законів соціальної термодинаміки породжує в соціумі стохастичні процеси, подібні до метеорологічних. Це запускає процеси самоорганізації, які відбуваються у формі певних паттернів (регулярних способів руху). Одним із можливих паттернів є автоколивальна система, яку умовно можна назвати соціальним термодинамічним циклом (див. схему).

Схема

Соціальний термодинамічний цикл

Якби соціальна система була ізольованою, тобто не піддавалася впливу зовнішніх чинників, рух зазначеним циклом відбувався би «по колу», періодично відновлюючи певні рівні інтегральних термодинамічних показників соціуму.

Насправді соціальна система є відкритою для впливу на неї ззовні. Одним із найбільш впливових чинників є *демографічний тиск*, який проявляється у формі сталого зростання чисельності населення та збільшення його щільності в глобальних масштабах часу і простору. Зокрема, демографічний тиск спричиняє зростання соціальної напруженості на етапі 6 (незалежно від процесу зростання напруженості, зумовленого зменшенням соціальної свободи, і паралельно з ним). Це відбувається аналогічно до того, як збільшення маси ідеального газу (додаткова накачка газу в обмежений об'єм) спричиняє зростання його тиску. Цей приріст соціальної напруженості має об'єктивну природу і є додатковим до зростання напруженості, породженого рукотворним обмеженням соціальної свободи. Таке додаткове підвищення соціальної напруженості спричиняє, відповідно, додаткове зростання соціальної активності, що, зрештою, зумовлює додаткове зростання рівня соціальної свободи, яке набуває фіксації в правових нормах та механізмах їх реалізації.

Демографічний тиск також безпосередньо впливає на соціальну активність. Зростання щільності населення закономірно призводить до посилення взаємозалежності членів суспільства, зростання рівня їх соціалізації, збільшення кількості та ускладнення активних соціальних зв'язків. Таким чином, зростання соціальної активності зазнає додаткового приросту на етапі 1 за рахунок зовнішнього фактору. Відповідно, стимулюється додаткове зростання соціальної свободи (етап 2).

Отже, в кожному наступному періоді (на кожному «оберті») соціального термодинамічного циклу рівень соціальної свободи виявляється більшим, ніж у попередньому; і це набуває фіксації в нормах права та новостворених механізмах їх реалізації. Таким чином, рух зазначеним циклом відбувається не «по колу», а скоріше «по висхідній спіралі». З кожним наступним циклом рівень соціальної свободи виявляється зафіксованим на все більш високому рівні, утворюючи глобальну тенденцію до сталого зростання. Цей процес відбувається, незважаючи на те, що на кожному «оберті» циклу рівень соціальної свободи зазнає тимчасового спаду на етапі 5.

Науковий висновок про стале зростання соціальної свободи у глобальному масштабі підтверджує історичний досвід. Нині цей процес набуває відображення, зокрема, в закріпленні природних прав та свобод людини і громадянина в правових системах розвинутих демократичних держав.

Отже, рух суспільства в бік зростання соціальної свободи, утвердження прав і свобод людини як основи подальшого соціального розвитку є об'єктивно обумовленим феноменом, який людина не може з власної волі підмінити іншим. Він задається суспільству, так би мовити, на фізичному рівні. Стан якнайбільшої реалізації прав і свобод людини і громадянина є станом-аттрактором будь-якої соціальної системи, до якого вона рухається незалежно від суб'єктивних впливів. Саме тому концепція прав та свобод людини і громадянина стає основою соціального розвитку майже усіх сучасних суспільств незалежно від їхньої історії, традицій, релігії, ідеології, та навіть рівня соціальної еволюції.

Викладене дозволяє стверджувати, що *найбільш далекоглядним підходом в управлінні суспільством є той, що базується на концепції самоорганізації складних систем. Він полягає у виявленні стану-аттрактора соціальної системи та стимулюванні процесів об'єктивного руху до нього.* При цьому доцільно відкинути практику прийняття управлінських рішень під впливом ідеологічних догматів, усталених традицій або персональних амбіцій.

Наприкінці варто зазначити про те, як суб'єктивна форма змінювання рівня соціальної свободи узгоджується з об'єктивною природою соціального термодинамічного циклу. Якби соціальна свобода (тобто правова система суспільства) перебувала в незмінному стані через небажання влади її трансформувати відповідно до суспільних потреб, то в історичній перспективі через стале історичне зростання демографічного тиску об'єктивно мали б зростати соціальна напруженість та соціальна активність. В результаті дії ізолібертатного та ізотензивного законів це призвело би до суспільних заворушень і насильницької зміни рівня соціальної свободи. При цьому протестну соціальну активність здатні зменшити лише ті зміни у правовій системі, які відбуваються в напрямі лібералізації, розширення прав і свобод людини. Лише тоді відповідно до дії ізоактивного закону соціальна напруженість у суспільстві починає зменшуватися і ситуація тимчасово стабілізується.

Наукова новизна

Запроваджено поняття інтегральних термодинамічних показників соціуму. Доведено вплив залежності між ними на лібералізацію правової системи. Аргументовано положення про те, що зміна зазначених інтегральних термодинамічних показників відбувається відповідно до об'єктивних закономірностей, які відповідають основним газовим законам у фізиці й встановлюють попарну залежність цих показників.

Таким чином, концепція прав і свобод людини отримує природничо-наукове обґрунтування. *У людства немає іншого історичного вибору, ніж*

поступово лібералізувати правову систему, запроваджуючи й розширяючи права та свободи членів суспільства. В іншому разі через об'єктивний процес поступового посилення глобального демографічного тиску стало зростатимуть соціальна напруженість та соціальна активність, що неминуче призведе до руйнації чинної правової системи й в остаточному рахунку, знову ж таки до розширення прав і свобод людини і громадянина.

Висновки

За викладеним можна дійти таких висновків:

1. Наукові спроби об'єктивізувати знання про процеси, що відбуваються у соціально-правових системах, із застосуванням інструментарію природничих наук можуть зумовити здобуття нетрадиційних знань про суспільство і право.

2. Розглядаючи соціум як термодинамічну систему, для її опису доцільно запровадити такі інтегральні показники:

– соціальна активність, яку слід розуміти як сукупну соціально значущу активність окремих осіб та соціальних груп;

– соціальна напруженість, яку пропонуємо розуміти як специфічний стан суспільної свідомості й поведінки;

– соціальна свобода, яку визначає комплекс соціальних норм та механізмів їх реалізації.

3. Змінювання зазначених інтегральних термодинамічних показників відбувається відповідно до об'єктивних закономірностей, які відповідають основним газовим законам у фізиці й встановлюють попарну залежність цих показників.

4. Одночасна дія зазначених закономірностей має наслідком, зокрема, реалізацію сталого автоколивального циклу.

5. Сучасна практика забезпечення соціальної свободи, розширення прав та свобод людини і громадянина є об'єктивним наслідком сталого історичного зростання демографічного тиску.

6. Компетентне соціальне управління має базуватися на концепції самоорганізації соціальної системи й полягати у виявленні станів-аттракторів соціуму та стимулюванні процесів об'єктивного руху до цих станів.

REFERENCES

- Aleksandrov, K. *Pro kotel i shofera [About the boiler and the driver]*. Retrieved from <http://beloedelo.com/actual/actual/?417> [in Russian].
- Berezynskyi, V. (2017). Mistseva samoorganizatsiia naselennia ta yii rol u stanovlenni hromadianskoho suspilstva v Ukraini [Local self-organization of the population and its role in the formation of civil society in Ukraine]. *Hrani, Faces*, 4(144), vol. 20, 85-87. doi: <https://doi.org/10.15421/171765> [in Ukrainian].
- Demianenko, B., & Demianenko, V. (2020). Kryza liberalno-demokratychnoi doktryny rozvytku suchasnoho sotsiumu: vyklyky dlia Ukrainy [The crisis of the liberal-democratic doctrine of the development of modern society: challenges for Ukraine]. *Document. Communication*, 9, 64-98. doi: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2020-9-64-98> [in Ukrainian].
- Ilin, V.N. (2010). *Termodinamika i sotsiologiya: fizicheskie osnovy sotsialnykh protsessov i yavleniy [Thermodynamics and Sociology: Physical Foundations of Social Processes and Phenomena]* (2nd ed.). Moscow: KomKniga [in Russian].
- Istoriia perepiski Ivana Groznogo s Kurbskim [History of correspondence between Ivan the Terrible and Kurbsky]. (n.d.). *rushist.com*. Retrieved from <http://rushist.com/index.php/literary-articles/2243-perepiska-ivana-groznogo-s-kurbskim-kratko> [in Russian].
- Filipov, V., & Salii, I. (2020). Transformatsiini protsesy i zminy suchasnoho suspilstva ta yikhnyi vplyv na sotsialnu aktyvnist sotsiumu [Transformational processes and changes in modern society and their impact on social activity of society]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy, Bulletin of the National University of Defense of Ukraine*, 2(52), 127-134. doi: <https://doi.org/10.15421/171765> [in Ukrainian].
- Malkov, S.Iu., & Korotaev, A.V. (Eds.). (2010). *Istoriia i sinergetika: metodologiya issledovaniia [History and synergy: research methodology]*. Moscow: Librokom [in Russian].
- Nazaretian, A.P. (2015). Antropologiya nasiliia i kultura samoorganizatsii [Anthropology of violence and culture of self-organization]. *Ocherki po evoliutsionno-istoricheskoy psikhologii, Essays on evolutionary-historical psychology*. Moscow: URSS [in Russian].
- Paltsyn, A. *Istoriia v pamiat predidushchim rodom, da ne zabvenna budut blagodeiania, ezne pokaza nam, mati slova boznia, vseгда ot vseia tvari blagoslovennaa, prisnodevaaa maria. i kako sovershi obeshchanie svoe, k prepodobnomu sergiu, ezne reche, iako neotstupna budu, ot obiteli tvoeia. spisano byst toia zne velikia, obiteli znivonachalnyiia troitsa sergieva monastyrja, kelarem inokom avramiem palitsynym [History in memory of the pre-coming kind, but the good deeds will not be forgotten, the hedgehog showing us, mother of the word of God, is always blessed from all creatures, ever-virgin Mary. and how you make your promise, to the Monk Sergius, even more often, as if I will be persistent, from your monastery. written off by the same great monastery of the life-giving trinity of the Sergius monastery, by the monk Avramiem palitsyn by the cellarem]*. Retrieved from http://yakov.works/acts/17/1/palitsyn_01.htm [in Russian].
- Shundikov, K.V. (2008). Sinergeticheskii podkhod v pravovoy nauke: problemy adaptatsii [Synergetic Approach in Legal Science: Problems of Adaptation]. *Pravovedenie, Jurisprudence*, 1, 145-156 [in Russian].
- Turchin, P.V. (2010). *Istoricheskaya dinamika: na puti k teoreticheskoy istorii [Historical Dynamics: Towards a Theoretical History]*. (Trans). G.G. Malinetskiy, A.V. Podlazov, S.A. Borinskaia (Eds.). Moscow: LKI [in Russian].
- Vaydlikh, V. (2010). *Sotsiodinamika: Sistemnyy podkhod k matematicheskomu modelirovaniu v sotsialnykh naukakh [Sociodynamics: A Systems Approach to Mathematical Modeling in the Social Sciences]*. (Trans). Iu.S. Popkov, A.E. Semechkin (Ed.). Moscow: Librokom [in Russian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Александров К. Про котел и шофера. URL: <http://beloedelo.com/actual/actual/?417>.
- Березинський В. Місцева самоорганізація населення та її роль у становленні громадянського суспільства в Україні. *Грані*. 2017. № 4 (144). Т. 20. С. 85–87. doi: <https://doi.org/10.15421/171765>.
- Дем'яненко Б., Дем'яненко В. Криза ліберально-демократичної доктрини розвитку сучасного соціуму: виклики для України. *Document. Communication*. 2020. № 9. С. 64–98. doi: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2020-9-64-98>.
- Ильин В. Н. Термодинамика и социология: физические основы социальных процессов и явлений. Изд. 2-е испр. М. : КомКнига, 2010. 304 с.
- История переписки Ивана Грозного с Курбским. URL: <http://rushist.com/index.php/literary-articles/2243-perepiska-ivana-groznogo-s-kurbskim-kratko>.
- Філіпов В., Салій І. Трансформаційні процеси і зміни сучасного суспільства та їхній вплив на соціальну активність соціуму. *Вісник Національного університету оборони України*. 2020. № 2 (52). С. 127–134. doi: <https://doi.org/10.15421/171765>.
- История и синергетика: методология исследования / отв. ред. С. Ю. Малков, А. В. Коротаев. М. : Либроком, 2010. 192 с.
- Назаретян А. П. Антропология насилия и культура самоорганизации. *Очерки по эволюционно-исторической психологии*. М. : УРСС, 2015. 256 с.
- Палицын А. История в память предъидущим родом, да не забвенна будут благодеяния, еже показа нам, мати слова божиа, всегда от всея твари благословеннаа, приснодеваа мариа. и како соверши обещание свое, к преподобному сергию, еже рече, яко неотступна буду, от обители твоея. списано бысть тоя же великия, обители живоначальныя троица сергиева монастыря, келарем иноком авраимом палицыным. URL: http://yakov.works/acts/17/1/palizyn_01.htm.
- Шундилов К. В. Синергетический подход в правовой науке: проблемы адаптации. *Правоведение*. 2008. № 1. С. 145–156.
- Турчин П. В. Историческая динамика: на пути к теоретической истории / пер. с англ.; под общ. ред. Г. Г. Малинецкого, А. В. Подлазова, С. А. Боринской. М. : ЛКИ, 2010. 368 с.
- Вайдлих В. Социодинамика: Системный подход к математическому моделированию в социальных науках / пер. с англ.; под ред. Ю. С. Попкова, А. Е. Семечкина. М. : Либроком, 2010. 480 с.

Стаття надійшла до редколегії 21.12.2020

Orlov Yu. – Doctor of Law, Senior Research Fellow, Chief Researcher of the Department of Organization of Scientific Activity and Protection of Intellectual Property Rights of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7696-4744>

Thermodynamic Processes in the Social System as a Factor of Legal Liberalization

The **purpose** of the study is to identify thermodynamic processes in the social system as a factor of legal liberalization. **Methodology.** Methodological tools are selected in accordance with the purpose, specifics of the object and subject of research. In particular, the dialectical method of scientific knowledge of socio-legal phenomena in their contradictions, development and changes was used, which made it possible to represent society as a thermodynamic system. Special research methods used in the article are: method of system analysis, comparative law and modeling. **Scientific novelty.** The concept of integrated thermodynamic indicators of society is introduced. The influence of the dependence between integrated thermodynamic indicators on the liberalization of the legal system is proved. It is argued that the change of integral thermodynamic indicators occurs in accordance with the objective laws that correspond to the basic gas laws in physics and establish a pairwise dependence of these indicators. **Conclusions.** Within the description of society as a thermodynamic system, the essence of such its integral indicators is substantiated: a social activity (total socially significant activity of individuals and social groups); social tension (specific state of public consciousness and behavior); social freedom (related to a set of social norms and mechanisms for their implementation). It is stated that competent social management should be based on the concept of self-organization of the social system and consist in identifying the states-attractors of society and stimulating the processes of objective movement to these states.

Keywords: thermodynamic process; social system; legal liberalization; self-organization.